

Kleine ontdekkingen

Tom Berk

's Winters, op deze koude, ingesneeuwde hoogvlakte in het kleine Franse dorp – met vijftien inwoners – heb ik alle tijd om te lezen. En omdat psychotherapie me nog steeds boeit, doe ik af en toe kleine ontdekkingen. In deze Splinter noem ik een paar boeken die ik de moeite waard vind. Ik heb ze niet allemaal gelezen, daarvoor is het leven te kort en te mooi, maar ik heb er wel in gelezen en bewonder de kwaliteit ervan. Samen geven ze een goede indruk van de stand van zaken van de psychotherapie, het psychotherapieonderzoek en de groepstherapie.

Een eerste blik op dit achttal laat zien dat er maar één boek over groepstherapie bij is. Dat is begrijpelijk. Groepstherapie is een kleine provincie in het grote psychotherapieland en een benepen concentratie op groepstherapie is verarmend. Bovendien is veel uit de individuele psychotherapie relevant voor de groepstherapie, zelfs als je ervan overtuigd bent dat groepstherapie een zelfstandige psychotherapeutische methode is, dat groepsdynamiek belangrijk is en dat groepstherapie directer dan individuele psychotherapie verbonden is met sociaal-psychologische en culturele omstandigheden, kortom met het 'gewone leven' van mensen.

Terzijde: psychotherapeuten uit de beginperiode van de groepstherapie (1910–1930)

zoals Alfred Adler, Auguste Aichhorn, Trigant Burrow, Joseph Pratt, Paul Schilder, Fritz Redl en Jacob Moreno waren allen levendig geïnteresseerd in de sociale groepen waarin hun patiënten leefden en sociaal-culturele factoren namen een belangrijke plaats in hun therapieën in. Maar daarna kwam het accent, onder andere door de grote verwachtingen die men over de psychoanalyse had, meer te liggen op psychotherapeutische technieken. Sociaal-culturele factoren en de primaire groepen waarin het leven van patiënten zich afspeelde schoven naar de achtergrond. Nog wat later, in de jaren zestig, begon er een zeker evenwicht te ontstaan tussen de psychologie van kleine groepen, sociaal-culturele factoren en psychotherapeutische technieken.

Maar de jaren zestig waren ook een maatschappelijke periode waarin veel nieuwe ontwikkelingen begonnen; de diversiteit in de groepstherapie die in de jaren zeventig ontstond zette zich in de jaren tachtig voort. Nieuwe groepstherapeutische methoden ontstonden en nieuwe doelgroepen werden behandeld.

En tegenwoordig leven we in een tijd waarin er een duidelijke splitsing ontstaan is tussen groepstherapieën waarin de psychologie van kleine groepen, de groepsdynamiek en sociaal-culturele factoren veel

aandacht krijgen – de groepsanalyse, de cliëntgerichte groepstherapie en de psychodynamisch georiënteerde, oude *mainline* groepstherapie – en groepstherapieën waarin psychotherapeutische technieken een centrale plaats innemen – de cognitieve psychotherapie, de gedragstherapie, de Gestalttherapie.

Het is nog niet zo duidelijk hoe de waardering voor groepsdynamiek en sociaal-culturele factoren, die van oudsher in de psychodynamische groepstherapie een grote rol spelen, gecombineerd kan worden met een cognitieve groepstherapie, waarin de therapeut directief is en in sterke mate gericht op therapietechnieken.

Er is ook een andere invalshoek om naar deze splitsing te kijken: sommige vormen van psychotherapie focussen op de behandeling van ‘psychische stoornissen’ (denk aan al het experimentele *random clinical trial* onderzoek met behandelingshandleidingen dat verricht is over angst en depressieve stoornissen) en in andere vormen van psychotherapie vormt niet de psychische stoornis maar de cliënt het uitgangspunt van de psychotherapie (denk bijvoorbeeld aan narratieve therapie, cliëntgerichte psychotherapie, psychodynamische psychotherapie of aan de groepsanalyse van Foulkes). De *American Group Psychotherapy Association* heeft in zijn praktijkrichtlijnen uit 2007 ervoor gekozen om de cliënt – met zijn persoonlijkheidsfactoren, karakteristieken van psychisch functioneren en zijn levenssituatie – als uitgangspunt voor de groepstherapie te kiezen. Maar terzake. Nu de boeken waarvoor ik

uw aandacht wil vragen. Ik begin met een boek over groepstherapie.

The Process of Group Psychotherapy

Over het bekende *Handbook of Group Psychotherapy* van Addie Fuhriman en Gary Burlingame (1994), dat honderden empirische studies over groepspsychotherapie uitkomst- en procesonderzoek de revue laat passeren, werd wel eens opgemerkt dat het aantal groepsprocesstudies betrekkelijk gering was. Die leemte wordt opgevuld door *The Process of Group Psychotherapy* van Ariadne P. Beck en Carol M. Lewis (2000). Dit magistrale boek heeft tot doel een beeld te geven van de actuele stand van zaken in het onderzoek over groepsprocessen in de groepstherapie. Het is leesbaar, helder en instructief.

Drie inleidende hoofdstukken bespreken de geschiedenis en methodologische problemen van groepsprocesonderzoek. Daarna worden negen onderzoeksmethoden gedetailleerd besproken. Drie hoofdstukken zijn gewijd aan gevestigde systemen om groepsprocessen te analyseren, drie hoofdstukken aan nieuwere systemen en drie hoofdstukken aan systemen die in een andere context ontwikkeld werden, maar nu gebruikt worden in de groepspsychotherapie.

Beck en Lewis hebben een inventieve manier bedacht om lezers te helpen zich een concreet beeld te vormen van de negen systemen: ze beschrijven de vijfde zitting van een therapiegroep en de auteurs van de hoofdstukken over de systemen analyseren deze therapiezitting aan de hand van hun

systeem. De auteurs van de hoofdstukken zijn bekende groepstherapeuten zoals William Piper, Addie Fuhrman, Gary Burlingame, Elsa Marziali, Lorna Smith Benjamin en Les Greene.

Het is een prachtig verzorgd maar omvangrijk (500 blz.) boek dat door de *American Psychological Association* werd uitgegeven. Praktiserende groepstherapeuten kunnen er van alles van hun gading in vinden.

History of Psychotherapy

Als ik wat uitzoom kom ik bij de psychotherapie terecht. De *American Psychological Association* bestond in 1992 honderd jaar. Ter gelegenheid daarvan werd het boek *History of Psychotherapy: a Century of Change* uitgegeven. In 2003 was het boek aan zijn vijfde druk toe. Vierenzestig auteurs bespreken in achtentwintig hoofdstukken (900 blz.) de geschiedenis, theoretische perspectieven, praktijk van psychotherapieonderzoek, praktijk van de psychotherapie, opleiding en training en verwachtingen over de toekomst. Honderdvijftig bladzijden geven een beeld van onderzoek en grote onderzoeksprojecten en tweehonderdvijftig schetsen de praktijk van de groepstherapie. De lijst auteurs leest als een *who is who* in de psychotherapie en het aantal onderwerpen dat besproken wordt is groot. Er staan hoofdstukken in over psychotherapie-integratie, over wat onderzoek bereikt heeft en over de beperkingen ervan. Het is een monumentaal boek dat prettig leest. Ik wilde dat ik tijdens mijn psychologiestudie

en therapieopleidingen hoofdstukken uit dit boek had kunnen lezen. In feite zou dit boek een goede basis vormen voor iedere psychotherapieopleiding, al is het daar misschien te volumineus voor.

Vier boeken over onderzoek

De vier boeken over onderzoek op mijn lijstje hebben een korte inleiding nodig. Ze staan op dit lijstje omdat ze samen een trend in de ontwikkeling van psychotherapieonderzoek laten zien. Maar ook omdat ze onderzoekresultaten bevatten – over individuele psychotherapie – dat ook voor groepstherapeuten relevant is. Om groepstherapie te verrichten is immers meer nodig dan vertrouwdheid met en kennis van groepsdynamiek.

In de loop van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw begon sectie III van divisie 12 van de *American Psychological Association* ('*Society for a Science of Clinical Psychology*') haar provocerende kruistocht voor een wetenschappelijke psychotherapie. Psychotherapieonderzoek diende uitsluitend *experimenteel evidence-validated treatment* onderzoek (EST-onderzoek) te zijn dat, analoog aan medisch farmacologisch onderzoek, gebruik dient te maken van *randomized clinical trials* (RCT) en behandelingshandleidingen. Het moest écht empirisch onderzoek zijn en het richtte zich niet op de processen die zich in psychotherapieën afspelen, maar op de uitkomsten van psychotherapieën. Het oude behaviorisme verloochende zijn aard niet in de cognitieve therapie, ondanks de herin-

productie van de psyche, zij het van een redelijke en verstandige psyche, die wel eens wat misleidend kon zijn. Uiteindelijk resulteerde deze kruistocht in *A Guide to Treatments That Work* (Nathan en Gorman, 1998). Overwegend korte cognitieve en gedragstherapieën waarvan wetenschappelijk bewezen is dat ze effectief zijn. De financiers van *managed care* konden gerust zijn.

Dit boek en de attitude van deze *Society* riepen heftige kritiek op bij praktiserende groepstherapeuten. Deze meenden dat het rapport en de auteurs ervan te nauw gelieerd waren aan de gedragstherapie en aan de cognitieve psychotherapie en dat geen recht gedaan werd aan psychotherapieën waarin de relatie tussen therapeut en patiënt een rol speelt. Met name de werkrelatie, therapeutfactoren en patiëntfactoren komen niet aan de orde in dit genre onderzoek, dat uitsluitend gericht is op de uitkomst van psychotherapieën. Ook constateerden de critici dat *random assignment* niet altijd mogelijk is. Bij therapieën die ingebed zijn in de behandelingsrelatie achtte men dat ook niet altijd nodig. Bovendien vonden praktiserende psychotherapeuten *random clinical trial* designs niet geschikt om de kwaliteit van psychotherapieën te beoordelen (Beutler en Castonguay, 2006).

De provocerende stelling 'écht experimenteel random clinical trial onderzoek met behandelingshandleidingen is de enige vorm van wetenschappelijk psychotherapieonderzoek' had een positief effect. Ingeslapen praktiserende psychotherapeuten werden wakker geschud en er begon

veel onderzoek te verschijnen dat wél aandacht besteedt aan de relatie tussen therapeut en patiënt en dat afgestemd was op de praktijk van de psychotherapie. Empirisch onderzoek dat niet experimenteel is, dat rekening hield met de praktijk van de psychotherapie, met voorkeuren van patiënten en met de deskundigheid van therapeuten. Het wordt in de regel ESB-onderzoek genoemd: *Evidence Based Practice* onderzoek. Tegenwoordig (2008) hebben veel grote instellingen die psychotherapieonderzoek financieren besloten om ESB-onderzoek te stimuleren en te steunen. De vier boeken over onderzoek op mijn lijstje geven een indruk van deze ontwikkeling.

The Great Psychotherapy Debate

Bruce Wampold's *The Great Psychotherapy Debate: Model Methods and Findings* verscheen in 2001. Wampold analyseert met bewonderenswaardige helderheid en een uiterst nauwkeurige documentatie de beperkingen van het EST-onderzoek en de stelling dat goede psychotherapie-resultaten resulteren uit de specifieke ingrediënten van psychotherapiemethoden (*het medische model*). Zijn conclusie is dat algemene factoren, zoals bijvoorbeeld de werkrelatie en therapeutfactoren, belangrijker zijn dan specifieke methoden voor het goede verloop van psychotherapieën. Wampold heeft een voorkeur voor het *contextuele model* dat beschreven wordt door Frank en Frank (1991) en dat in grote lijnen overeenkomt met het *personal constructs model* van George Kelly. Overigens heeft dit laatste

model de nodige invloed gehad op het werk van Aaron Beck.

Het contextuele model stelt dat het doel van psychotherapieën is mensen te helpen zich beter te voelen en beter te functioneren door ter zake dienende modificaties aan te brengen in hun *assumptive worlds* (i.e. in de betekeniswerelden die ze in de loop van hun leven geconstrueerd hebben, door de ervaringen die ze hebben opgedaan).

Het boek van Wampold is instructief en werd populair. Het is een grote pocket (230 blz.) die leest als een detective, zij het dat het lezen ervan meer inspanning vergt. Voor de praktijk van de psychotherapie heb je er niet zoveel aan, maar een beeld van de beperkingen van EST-onderzoek krijg je wel en het biedt ook een theoretisch alternatief dat door onderzoek ondersteund wordt.

Psychotherapy Relations that Work

Dit boek van John Norcross uit 2002 is een reactie op *A Guide to Treatments That Work* (Nathan en Gorman, 1998) en neemt stelling tegen de pretenties van EST-onderzoek. Het boek werd gemaakt door een werkgroep van de *American Psychological Association* (APA). Er zijn veel gerenommeerde onderzoekers onder de vijftig auteurs. Het boek presenteert een grote hoeveelheid empirisch onderzoek over:

- de effectieve elementen van de werkrelatie tussen therapeut en patiënt en
- het afstemmen van therapieën op individuele patiënten.

De componenten van de psychotherapie waarvan de effectiviteit bewezen is, worden

besproken in hoofdstukken over:

- de therapeutische alliantie,
- de groepscohesie,
- de empathie,
- de overeenstemming over het doel van de therapie,
- het aanpassen van een therapie aan individuele patiënten.

Andere hoofdstukken gaan over feedback, zelfonthulling, omgaan met tegenoverdracht, relationele interpretaties, het verwerken van moeilijke ervaringen, persoonlijkheidsstoornissen, het herstellen van breuken in de therapeutische relatie en congruentie. Ook dat zijn factoren die naar alle waarschijnlijkheid bijdragen tot het goede verloop van psychotherapieën.

Een opmerking. Gary Burlingame, Addie Fuhrman en Jennifer Johnson, die het hoofdstuk over cohesie in de groepstherapie schreven, refereren het belangrijkste onderzoek over groepscohesie en stellen dat groepstherapie de context is van een systeem van meerdere mensen en relaties en dat het daarom een systemische definitie nodig heeft, één die de veelvoudigheid van de relaties en factoren weergeeft, die in een groepstherapie samenkomen om hun dynamische en complexe therapeutische invloed uit te oefenen.

Praktiserende groepstherapeuten denken soms dat onderzoek tegenwoordig (1980 tot 2000) vooral vergelijkend uitkomst-onderzoek is over psychotherapeutische methoden. Dat is niet het geval. Het boek van Norcross illustreert dat er veel proces-onderzoek verricht is over facetten van psychotherapieën waarmee therapeuten

dagelijks geconfronteerd worden. Een psychotherapeut die het internationaal georiënteerde tijdschrift *Psychotherapy Research* erop naslaat, zal tot dezelfde conclusie komen.

Voor praktiserende groepstherapeuten is dit een instructief en waardevol boek. Het bespreekt, overzichtelijk en helder, veel onderwerpen waarmee ze dagelijks geconfronteerd worden.

Principles of Therapeutic Change that Work

Dit boek van Larry Beutler en Louis Castonguay uit 2006 maakt duidelijk dat het verhaal verder gaat. Het geeft een beeld van het werkzaamheden van een werkgroep van de *American Psychological Association* die geprobeerd heeft de resultaten van Norcross' *Psychotherapy relations that Work* en de resultaten van *Empirical Supported Treatment* onderzoek (EST-onderzoek) te integreren.

Het boek bespreekt wat we weten over de aard van de participanten (therapeut- en patiëntvariabelen), hun relatie en over procedures binnen de behandeling, die bijdragen tot een positief resultaat. Het tweede doel dat de auteurs zich stellen is te bespreken hoe deze factoren of variabelen samenwerken om goede therapieresultaten te bereiken. Angststoornissen, stemmingsstoornissen, persoonlijkheidsstoornissen en verslavingen komen uitvoerig aan de orde. Aan ieder van deze rubrieken worden vier hoofdstukken gewijd die achtereenvolgens participant-factoren, relatiefactoren, de techniek van

de behandeling en de integratie van therapeutische factoren bespreken.

Het laatste hoofdstuk is kort en heeft als titel: *Algemene en unieke principes van therapeutische verandering: wat weten we en wat moeten we weten*. Het is een nuttig hoofdstukje voor psychotherapeuten – en groepstherapeuten – die niet geïnteresseerd zijn in onderzoek maar die wel open staan voor praktische adviezen. Vierhonderd bladzijden degelijk en boeiend werk van bekende onderzoekers en psychotherapeuten.

Evidence-Based Practices in Mental Health

En dan het laatste boek in deze reeks over psychotherapieonderzoek. John Norcross, Larry Beutler en Ronald Levant redigeerden *Evidence-Based Practices in Mental Health*. Het werd een succes: eerste editie 2005, tweede editie 2006, derde editie 2007. De ondertitel van het boek geeft goed weer waar het over gaat: *Debate and Dialogue on the Fundamental Questions*.

De essentiële vraag is: *'What qualifies as evidence of effective practice?'* De meest bekende definitie van *evidence-based practice* is dat het de integratie is van de beste evidentie die onderzoek opgeleverd heeft met klinische expertise en met waarden van patiënten. Het is niet zonder betekenis dat het boek met deze definitie begint. De ingeslapen praktiserende psychotherapeuten zijn wakker geworden en goed gaan nadenken. Tenslotte stond hun vak op het spel.

Het is duidelijk dat, als *evidence-based practice* zo omschreven wordt, een veel

wijder evidentiebegrip wordt gehanteerd dan in het échte experimentele EST-onderzoek en ook dat dit *evidence-based practice* onderzoek (ESB-onderzoek) sterk op de praktijk gericht is. Dat is een belangrijk verschil met EST-onderzoek.

Als je het boek leest, krijg je de indruk dat ESB-onderzoek op punten aan het winnen is. Dat ligt in feite voor de hand. De moderne wetenschap is pluralistisch en contextueel en de definitie van ESB-onderzoek sluit daar goed bij aan. Maar in de 400 bladzijden van deze grote pocket discussiëren en bakkeleien bekende onderzoekers over de verdiensten en beperkingen van beide methoden.

Dit is hét boek over de vraag die de laatste twintig jaar zoveel strijd oplevert. Een antwoord geeft het boek niet, maar het bespreekt interessante onderwerpen zoals bijvoorbeeld de verdiensten en zwakke punten van diverse onderzoeksmethoden; de vraag of protocollen de resultaten van psychotherapieën verbeteren; en de vraag of researchpatiënten en klinische trials representatief zijn voor de psychotherapiepraktijk. Het boek geeft een goed beeld van de onderwerpen waarover psychotherapie-onderzoekers hun positie dienen te bepalen. Een lezer die van felle discussies houdt kan veel plezier beleven aan dit boek. Het lijkt een beetje op schaken: als jij die zet doet, zet ik deze.

Nog twee aanraders

Tot slot twee boeken die relevant zijn voor praktiserende groepstherapeuten al is het

onderwerp niet expliciet gericht op groepspsychotherapie. *Psychodynamic Therapy* van Steven Huprich (2008) en *The Present Moment* van Daniel Stern (2004) zijn allebei bescheiden van omvang en helder geschreven. Ik lees er af en toe in, en met plezier.

The Present Moment

Daniel Stern is bekend geworden door zijn *Interpersonal World of the Infant*. Hij heeft niet stilgezeten en zijn *The Present Moment* mag er ook zijn. *The Present Moment* komt voort uit werk van de *Boston Change Proces Study Group*. Deze groep doet al een aantal jaren microprocesonderzoek over de aard en invloed van het ‘tegenwoordige moment’.

Hun uitgangspunt is de veronderstelling dat de ervaring van het tegenwoordige moment in het hier-en-nu van de therapiesituatie krachtige therapeutische momenten kan bieden. Sterns boek gaat in op de aard van dit tegenwoordige moment, over het ‘nu’ dat zich tijdens enkele seconden ontvouwt op het psychische toneel en ook over de vraag hoe psychotherapeuten ermee kunnen werken, als ze uitgaan van de hypothese dat dit subjectief ervaren van het actuele moment belangrijk is.

Stern maakt psychotherapeuten erop attent dat ze nogal eens zeggen dat ze in het hier-en-nu werken, maar niet echt bij de actuele ervaringen van hun patiënten stil blijven staan. Meestal gaat het in psychotherapieën – groepstherapieën vormen geen uitzondering – niet écht over het actuele moment, maar over het actuele moment zoals een

patiënt het zich herinnert en er over vertelt en daarbij een nieuwe vorm geeft. En vaak hebben interventies van therapeuten tot gevolg dat patiënten uit de buurt van hun ervaring raken. Sterns boek (2004) bespreekt ook het microanalytisch interview dat de *Boston Change Proces Group* ontwikkelde om patiënten te helpen stil te staan bij door de therapeut geselecteerde, specifieke actuele momenten die zich in een psychotherapie voordoen.

Ook voor groepstherapeuten is de neiging om niet écht bij het huidige moment stil te staan en te exploreren wat zich bij een groepslid – of bij groepsleden – afspeelt heel herkenbaar. Stern beschrijft duidelijk de facetten van het ‘tegenwoordige moment’ en hoe je er therapeutische mee kunt werken.

Het werk van de *Boston Change Proces Study Group* sluit mooi aan bij onderzoek dat Gene Gendlin doet over focussen in de cliëntgerichte psychotherapie en bij onderzoek over het effect van specifieke interventies, zoals Leslie Greenberg en Laura Rice (1984) dat verrichten. Greenberg en Rice proberen te identificeren welke processen, die zich bij een patiënt afspelen tijdens een therapiezitting, zich lenen tot productieve therapeutische interventies.

Een instructief, plezierig leesbaar en goed gestructureerd boek dat tot nadenken aanzet over wat je in groepstherapieën kunt doen.

Psychodynamic Therapy

De praktijkrichtlijnen van de *American Group Psychotherapy Association* (AGPA)

uit 2007 formuleren de uitgangspunten van een moderne groepstherapie die geschikt is voor een brede cliëntenpopulatie. Ze beschrijven een groepstherapie *sec* die gebaseerd is op individuele psychodynamische componenten, op interpersoonlijke dynamische componenten en op dynamische componenten van de therapiegroep als geheel. De richtlijnen voegen daar direct aan toe dat deze componenten functioneren als een geheel en dat het de taak van een groepstherapeut is ze te integreren tot een coherent, fluïde en complementair proces.

De vragen die dit oproept zijn: wat zijn die individuele psychodynamische componenten nu eigenlijk? En wat zijn die interpersoonlijke dynamische componenten? Je kunt die vraag natuurlijk heel pragmatisch beantwoorden door te wijzen op interventies die gebruikelijk zijn zoals *feedback geven* (interpersoonlijk dynamisch), *zelfonthulling*, de aloude catharsis die zoveel opluchting geeft (individueel dynamisch) of *transparantie van de therapeut* (interpersoonlijke dynamisch). Maar een coherente theoretische visie is toch bevredigender dan dergelijke technische kunstgrepen. Niets is praktischer dan een goede theorie, zei Kurt Lewin al. Vandaar mijn keuze voor het boek *Psychodynamic Therapy: Conceptual and Empirical Foundations* van Steven Huprich (2008).

Een bescheiden pocketboek (250 blz.) dat een uitnemende beschrijving geeft van de moderne, interpersoonlijk georiënteerde psychodynamische therapie.

Het boek is verdeeld in drie secties. Sectie I: de theoretische onderbouwing. Die sectie

bespreekt de basisprincipes en de ontwikkeling van de psychodynamische theorie. Sectie II: de behandelingsprincipes en empirisch onderzoek waarop die steunen. Mijns inziens het meest boeiende deel van het boek. Sectie III: het therapeutische proces waarin de diagnose aandacht krijgt en waarin een casus gepresenteerd wordt, die een goede illustratie geeft.

Sectie I (basisbegrippen en ontwikkeling) is voor sommige lezers misschien te gedetailleerd, al zet Huprich de ontwikkeling van psychodynamische opvattingen duidelijk uiteen. Maar het hoofdstuk in die sectie over de integratie en de expansie van de psychodynamische therapie is fascinerend. De sectie over de behandelingsprincipes (sectie II) is boeiend, ook omdat Steven Huprich, die goed op de hoogte is de cognitieve psychotherapie, aandacht besteedt aan mogelijkheden om de cognitieve en de psychodynamische therapie te integreren en omdat hij de verschillen bespreekt die in de praktijk een rol spelen. Sectie III is behulpzaam om zich een beeld te vormen van de psychodynamische visie op psychische aandoeningen waarin persoonlijkheidskarakteristieken het uitgangspunt van het diagnostische proces vormen.

Voor groepstherapeuten die gesteld zijn op de praktijkrichtlijnen van de AGPA en die zich een coherent en in de praktijk bruikbaar beeld willen vormen van de individuele dynamische en de interpersoonlijke dynamische componenten in hun groepstherapieën, is dit een goed boek. Ook empirisch onderzoek komt goed aan de orde.

Literatuur

- Beck, A.P. en Lewis, C.M. (2000). *The Process of Group Psychotherapy: Systems for Analyzing Change*. Washington (DC): American Psychological Association.
- Castonguay, L. G. and Beutler, L. E. (2006). *Principles of Therapeutic Change that Work*. Oxford: Oxford University Press.
- Freedheim, D. K. (2003). *History of Psychotherapy: a Century of Change*. Washington (DC): American Psychological Association.
- Fuhriman, A. & Burlingame, G.M., eds. (1994). *Handbook of Group Psychotherapy: An Empirical and Clinical Synthesis*. New York: John Wiley & Sons.
- Huprich, S. K. (2009). *Psychodynamic Therapy: Conceptual and Empirical Foundations*. Londen: Routledge.
- Nathan, Peter E. & Gorman, Jack E., eds. (1998). *A Guide to Treatments that work*. New York: Oxford university Press.
- Norcross, J.C. (2002). *Psychotherapy Relations that Work: Therapists Contributions and Responsiveness to Patients*. Oxford: Oxford University Press.
- Norcross, J.C. Beutler, L. E. en Lavant, R.F. (2006). *Evidence-Based Practice in Mental Health: Debate and Dialogue on the Fundamental Questions*. Washington (DC): American Psychological Association.

Stern, D.N. (2004). *The Present Moment in Psychotherapy and Everyday Life*. New York: Norton and Company.

Wampold, B.E. (2001). *The Great Psychotherapy Debate: Models, Methods and Findings*. Mahwah (NJ): Erlbaum Associates.